

Recenzió

Információ és kapitalizmus

Recenzió az „Az információs nexus” című könyvről

DOI: 10.14267/VILPOL2023.03.18

Marks, S. G. (2016). The information nexus: global capitalism from the Renaissance to the present. Cambridge University Press.

Napjainkban a kapitalizmus fogalmát komoly kihívások érik. A Gallup felmérése szerint az amerikai fiatalok körében a szocializmus már népszerűbb, mint a kapitalizmus (Newport, 2018). Ez nem független attól, hogy az elmúlt évtizedet válságok tűzdelték, kezdve a 2008-as nagy pénzügyi válságtól, a koronavírus járványon és az energiakrízisen át, egészen a klímaválságig, amelyek mind megkérdőjelezték a kapitalizmus fogalmának fenntarthatóságát. Nem véletlen, hogy akadémiai körökben is teret hódított a kapitalizmus erőteljes kritikája (Piketty, 2015), vagy éppen a kapitalizmus újratervezésének gondolata (Jacobs & Mazzucato, 2016). Vannak olyan kutatók, akik napjaink válságtüneteit egyenesen a kapitalizmus végének értékeli (Streeck, 2018). Sőt Thomas Piketty legújabb könyvének címe már azt állítja: „Itt az ideje a szocializmusnak (Time for socialism)” (Piketty, 2021).

Ugyanakkor mielőtt még leszámolnánk a kapitalizmus fogalmával, arról sem szabad elfelejtkeznünk, hogy sokak szemében az egybeforrott a szabadsággal, a polgári társadalommal és a demokráciával. Tehát ahhoz, hogy a polikrízis időszakában számot vessünk a kapitalizmus fogalommal, először is definiálnunk kellene azt. Erre a feladatra vállalkozik Steven G. Marks: The Information nexus: Global capitalism from the Renaissance to the Present című provokatív könyve. A szerző megkísérli a kapitalizmus fogalmának megmentését az információs társadalom kontextusából vizsgálva. Elsőpró kritikát fogalmaz meg a kapitalizmus hagyományos definícióival szemben és meghökkentő magabiztossággal fejt ki a kapitalizmus egy olyan elméletét, amely megdönti a korábban biztosnak hitt mítoszokat. A mű velejéig történeti munka, így nem kerül meg az a vitát sem, hogy miért Európa emelkedett fel a 16. századtól kezdődően, emellett korunk információs társadalmát is új kontextusba helyezi. Bár Marks könyve számos új felismeréssel bővíti gondolkodásunkat a kapitalizmussal kapcsolatban, a korunkat érintő válaszokkal adós marad. Bármennyire is meggyőző a szerző érvelése, a kontinuitásokat hangsúlyozva sokszor elfelejti felfedni a lényegi változásokat. Jelen recenziómban először Marks könyvét fogom bemutatni, hogy aztán kifejtsem kritikámat a szerző nagyívű érvelésével kapcsolatban. Ezen kritikák semmiképpen sem vonnak le a szerző munkájából, sőt éppen azt mutatják be, hogy a könyv érdemes az olvasásra, hiszen számos tovább gondolandó kérdést vet fel. S mi egy jó könyv ismerve, ha nem éppen az, hogy gondolkodásra sarkall?

A kapitalizmus fogalom gyökerei és a mítoszok lerombolása

Steven G. Marks műfajához képest rövid – 240 oldalas – könyve két jól elkülönülő részből áll. Az első részben a kapitalizmus fogalmának eredetét és mítoszait tárgyalja, hogy aztán a második részben egy történeti érvelésen keresztül bemutassa sajátos kapitalizmus értelmezését.

Az első rész központi állítása, hogy a kapitalizmus egy társadalmilag és történelmileg konstruált koncepció, amely mindig egy politikai és ideológiai projektet tükrözött. Ebből következően a kapitalizmushoz olyan attribútumokat társítottak, amelyek valójában nem különböztetik meg azt más társadalmi-gazdasági rendszerektől. A kapitalizmus helyes értelmezéséhez le kell rombolnunk ezeket a mítoszokat.

Marks először azt mutatja be, honnan is származik a kapitalizmus, mint szó. Megállapítja, hogy egy viszonylag új fogalommal van dolgunk, amely csak a 19. században jött létre. Először Louis Blanc használta, aki szerint a kapitalizmus „a tőke kisajátítását egyesek számára, a többiek kizárásával”. A kapitalizmus fogalom genezise tehát a rendszerrel kritikus, szocialista irányzatokhoz kötődik, első népszerűsítőihez tartozik Proudhon és Marx is. A szerző szerint a kapitalizmus fogalma viszonylag lassan és szűk körben terjedt a 19. századtól kezdve. A társadalomtudományokban a kapitalizmus széleskörű elterjedését leginkább Max Weber és Werner Sombart között kibontakozó vita serkentette, amely a kapitalizmus szellemét firtatta. Míg Weber a protestáns etikával kötötte össze azt, addig Sombart a zsidók szerepét hangsúlyozta, ezzel részben megágyazva a német antiszemitizmus megerősödésének.

A szerző ugyanakkor a kapitalizmus fogalmának 20. századi szerepét a bolsevik forradalom győzelméhez köti. A kapitalizmus ettől kezdve egy geopolitikailag meghatározott koncepcióvá vált, annak eszköze lett, hogy az Amerikai Egyesült Államok képes legyen elhatárolódnival a Szovjetunió magától szocialistának való rendszerétől. Ahogy Marks megfogalmazza: a kapitalizmus innentől az „orosz tükörbe” nézve vált értelmezhetővé. Emiatt valójában a kapitalizmus fogalma egybekötődött mindazzal, amelyet az Egyesült Államok jelentett a világban. A kapitalizmus tehát eredeti, kritikai pozícióját elhagyva egy védelmi reakcióvá vált a szocialista tervutasításos gazdaságokkal szemben. Fokozatosan összefonódott – leginkább aztán az 1980-as évek neoliberais fordulata után – a piac hangsúlyozásával a központi tervezés helyett, illetve a liberális demokráciával a szovjet totalitarizmussal szemben. Marks azt is bemutatja, hogy nem csak az USA kapitalizmus meghatározása volt torz. Az USA-n kívüli világ számára a kapitalizmus fogalma egyre inkább az amerikanizációt jelentette. Leginkább Franciaország példáján fejt ki, hogy valójában a kapitalizmus kritika egyre inkább Amerika kritikává lényegült.

Marks szerint a kapitalizmus fogalmának ezen geopolitikai deformálódása olyan jellemzőket kötött hozzá, amelyek valójában nem képesek megkülönböztetett módon meghatározni azt. A könyv számos antropológiai és történeti anyagot prezentálva bizonyítja, hogy a kapitalizmushoz általánosan kötött jellemzők valójában mítoszok. Marks szerint a magántulajdon nem megkülönböztető jegye a kapitalizmusnak, létezett jóval előtte is, sőt Kínában sokkal stabilabb magántulajdon jogi rendszer volt, mint Angliában, amelyet a kapitalizmus bölcsőjének tekintünk.

Hasonlóan a profitorientált vállalkozások, a kommercializáció és a kommodifikáció is korábbi jelenségek. Lukácsal és Marxszal szemben a szerző azt állítja, hogy a középkori Kínában az áruvá változtatás legalább annyira jelen volt, mint ma, így erre nem lehet építeni a kapitalizmus fogalmát. A tőke szerepét is kritizálja, bemutatva, hogy a tőke már az ókori Athénban is fontos szerepet játszott. Végül pedig a tömegtermelés és a bérmunka szerepét boncolgatja és kifejti, hogy ezek is jelen voltak már a pre-kapitalista társadalmakban. A fentiek tükrében egyértelmű a kérdés: hogy ha ezek mind nem megkülönböztető jegyei a kapitalizmusnak, akkor mi az?

A kapitalizmus, mint információs nexus

Marks szerint a profitorientált vállalkozás eleme minden társadalmi-gazdasági rendszernek. Ahhoz viszont, hogy a vállalkozások működni tudjanak, szükségük van információkra. A megfelelő információk begyűjtése tranzakciós költségekkel jár. Bár Hayek szerint a piac információtovábbító mechanizmus, de Akerlof nyomán azt is tudjuk, hogy a piaci műveletekben inherensen jelen van az információs aszimmetria, így a piacok önmagukban nem képesek ezt az információtovábbítást hibátlanul végezni. Marks szerint, ami megkülönböztető jegye a kapitalizmusnak, az a fokozott információgyűjtési és feldolgozási képesség, amely az olasz reneszánsztól kezdve Európában kialakult és létrehozott egy olyan információs nexust, amely lehetővé tette a vállalatok számára a tranzakciós költségek, a bizonytalanság és a kockázatok sosem látott csökkenését, így növelve az üzleti lehetőségeket. Ez pedig alapjául szolgált Európa felemelkedésének. Az információs nexus tehát elválaszthatatlan a kommunikációs és közlekedési technológiák fejlődésétől, illetve egy olyan állam létrejöttétől, amely elősegítette az információk szabad áramlását, illetve felügyelte és támogatta a társadalmilag hasznos ismeretekhez való hozzáférést. Marks kapitalizmus definíciója nem egy laissez-faire gondolat, sőt ebbe az irányba lezárja érvelését, hiszen mítosznak tartja az állam nélküli piacot.

Marks szerint az információs nexus (így a kapitalizmus) gyökerei az olasz reneszánszhoz vezetnek. A reneszánsz korában egy olyan kommunikációs és kereskedelmi forradalom zajlott le Észak-Itália városállamaiban, amely megalapozta a kapitalizmus felemelkedését. Ez a forradalom a középkori úthálózatra épült, amely nyomán először az itáliai városállamok hoztak létre kiterjedt postaszolgálatot. A posta az információk terjedésében óriási ugrást jelentett, ehhez csatlakozott az újságok és könyvek megjelenése, amely közvetlen kapcsolatban állt a nyomtatás gutenbergi forradalmával. A könyvek közül leginkább Fibonacci „Liber Abaci” című könyve volt fontos, amely gyakorlatilag elterjesztette az arab számok használatát Európában. Ez pedig Luca Paccioli nyomán megágyazott a kettős könyvvitel létrehozásának. Bár Marks kifejti, hogy ehhez hasonló innovációk nem csak a nyugati világban voltak jelen, például a nyomtatás vagy a könyvvitel kiforrottabb volt Kínában, mint Európában, sőt Japán gazdasága hasonlóan kommercializált volt, mint Európa. Mégis a különbség Kelet és Nyugat között fokozatosan növekedett. Marks szerint ennek oka leginkább az államok hozzáállása volt. Az európai államok, Kínával szemben, jelentős versennyel néztek szembe, amely versengés sokszor háborús konfliktusba is torkollott. Ezek a konfliktusok megkövetelték, hogy az államok több bevételt termeljenek, mint a viszonylag alacsony adókat

fenntartó kínai állam. A bevételszerzés igénye pedig kikövezte az utat annak az információs és pénzügyi forradalomnak, amely az információs nexus teljes kibontakozásához vezetett.

Ez a pénzügyi forradalom először Hollandiában és az Egyesült Királyságban zajlott le és lehetővé tette, hogy ezek az államok olyan pénzügyi erővel rendelkezzenek, amelyet a rivális hatalmak nem tudtak elérni. A háborúk megnyerése érdekében ugyanis Hollandia és az Egyesült Királyság a privát befektetők pénzét használták, amellyel bizonyos téren kontrollt vesztek, ugyanakkor összességében kormányzatuk megerősödött. A pénzügyi forradalom legfontosabb intézményi újítása a holland bankrendszer és a tőzsde kialakulása volt, ez az információgyűjtés olyan új lehetőségét hozta el, amely addig nem létezett. Ez kiegészült a közlekedés fokozatos javulásával és a postai rendszer fejlődésével is. Amszterdam helyett az 1700-as évekre egyre inkább London vált az információs nexus középpontjává, ennek oka Marks szerint részben az volt, hogy az angol állam elsőként más hatalmakkal szemben törekedett a hiteles kereskedelmi statisztikák begyűjtésére és megosztására, ezzel tovább erősítve az információs nexuson. Továbbá támogatta az információkat megosztó üzleti sajtó elterjedését is. Franciaországban ezzel szemben a kormányzatok nagyon erős cenzúrát alkalmaztak, és a pénzügyi szektort is erősen korlátozták. Marks ezzel magyarázza Franciaország relatív elmaradását az Egyesült Királysághoz képest.

A szerző szerint az Angliában kibontakozó információs nexus a kapitalizmus első szakaszának tekinthető. A második szakasz a 19. század végétől kezdve az Amerikai Egyesült Államokban bontakozott ki az elektromosság és a vasút feltalálásával, így létrejött az első „tömegpiacra” épülő társadalom. Marks bemutatja, hogyan bontakozott ki az információs nexus az USA-ban, amelyben kiemeli a kormányzat által támogatott posta létrehozásának szerepét, amely eddig sosem látott mértékű információáramlást tett lehetővé. Ezenkívül megemlíti a távíró, amely szerinte az internethez hasonló mértékben formálta át az üzleti lehetőségeket. A kapitalizmus második szakasza viszont nem csak új technológiákat jelentett, hanem jelentős szervezeti innovációkkal is járt. Létrejött a tömegtermelés és a korai fogyasztói társadalom, ehhez kapcsolódva a tömeges disztribúciót végző kiskereskedelmi egységek és a tömegeket elérő marketing. S ezzel megszületettek az óriás vállalatok, amelyek az eddigieknél még hatékonyabban tudták az információkat összegyűjteni, melynek alapját részben a taylorizmus és fordizmus technikái, illetve a vállalatok új szervezeti modellje adta, melyben megjelentek olyan az információgyűjtést és feldolgozást segítő egységek, mint a pénzügyi részleg vagy a controlling.

A kapitalizmus harmadik szakasza a digitális forradalomhoz kötődik. Az infokommunikációs forradalom, az internet és a mobiltelefonok elterjedése hozzájárul a termelés és disztribúció digitalizációjához és a tömeges testreszabás felemelkedéséhez. Marks szembeszáll azokkal az értelmezésekkel, amelyek azt állítják, hogy valami teljesen újat hozna el ez az időszak. Számára az információs forradalom már az olasz reneszánsztól elkezdődött, így kevés újdonságot lát a mai fejleményekben. Nem hisz tehát abban, hogy valamiféle posztindusztriális vagy poszt-kapitalista társadalom alakul ki, hiszen számára a kapitalizmus elválaszthatatlan az információs forradalmaktól. Ugyanakkor néhány új tendenciát azonosít, amelyek veszélybe sodorhatják az információs nexusot. Korunkban ugyanis annak működése egyre inkább az algoritmusokra van

bízva, amelyek viszont a kormányzati szabályozástól mentesek, s így torzulások mehetnek végbe az információk áramlásában.

Marks a művét egy rövid értekezéssel zárja, amely kitér az információs nexus globalizációjára. Az állítja, hogy a globális Dél felzárkózásához nagyban hozzájárul az információs nexus kibontakozása, viszont jelentős problémákat okoz a korrupció és az információk szabad áramlásának korlátozása ezen országokban. Kínáról is ír, amelyet nem tekint kapitalistának, viszont hangsúlyozza a felzárkózásában az információs nexus részleges szerepét.

A narratívák fogságában

Összességében Marks műve gondolatgazdag és vitára ingerlő alkotás, amely számos erénnyel rendelkezik. Kísérlete a kapitalizmus fogalmának megmentésére mindenképp elgondolkodtató, s nagyszabású művelete közben leszámol számos, a kapitalizmust övező tévhittel. A következőkben a könyv két fontosabb pozitívumát és négy nagy hiányosságát fogom kifejezni.

Először is kulcsfontosságú Marks azon megállapítása, hogy a kapitalizmus fogalmát mindig egy adott geopolitikai helyzet tükrében vizsgáljuk. Ez rámutat arra, hogy a hidegháború idején kialakult szocializmus versus kapitalizmus dichotómia súlyosan leegyszerűsítő volt. A kapitalizmus fogalma valójában eszköz volt a harcban, de sosem volt a tényleges gazdasági és társadalmi rendszer leírója.

A második nagy erény, hogy a szerző az információ és a széles értelemben vett tudás szerepét hangsúlyozza Európa felemelkedési folyamatában. S ebben azon technológiai és szervezeti innovációkat tartja fontosnak, amelyek hozzájárultak a hiteles tudás gyorsabb, jobb és szélesebb körű terjedéséhez. Ugyanakkor nem esik abba a hiába, hogy a tudás terjedését önmagában a piacra bízta. Kiemeli az állam szerepét a hiteles közérdekű információk gyűjtésében és terjesztésében, illetve felügyeletében. Sőt rámutat, hogy a piac az információs aszimmetria miatt sosem képes tökéletesen ellátni funkcióit, ezzel összeköti Hayek és Akerlof munkásságát, becsukva a kaput az önszabályozó piac gondolata felé.

De mik is Marks érvelésének legfőbb gyengéi?

Az első észrevételem a kapitalista és pre-kapitalista társadalmak szétválasztására vonatkozik. A szerző itt nem tesz különbséget a dominancia és a jelenlét között. Bemutatja, hogy a magántulajdon, a tőke vagy éppen az áruvá változtatás jelen volt a pre-kapitalista társadalmakban is. Ugyanakkor a jelenlétnél erősebb, ha azt mondjuk, hogy ezek dominánsak a kapitalizmusban. Logikailag akkor mondhatjuk, hogy ezek nem megkülönböztető jellemzői a kapitalizmusnak, ha volt olyan társadalmi-gazdasági forma korábban, ahol ezek nem csak jelen voltak, hanem dominánsnak voltak tekinthetők. További probléma, hogy érveit nem ütközteti Polányi Károly gondolataival, akinek munkásságából éppen azt a következtetést tudjuk levonni, hogy a munka, a pénz és a természet áruvá változtatása és társadalmi funkciójából való kiragadása a klasszikus kapitalizmus kritikus jegye, s hogy a 20. század nagy transzformációja éppen ezt próbálja orvosolni.

Másrészt, bár a szerző nagyon erős a kontinuitások hangsúlyozásában, de ebből következik fő hiányossága is, hogy nem fókuszál arra, mik is azok a formációelméleti változások, amelyek korunkat megkülönböztetik a korábbi időszakoktól. A digitális forradalom ugyanis az információs nexus egy olyan új szintjéhez vezetett, amelyet érdemes elválasztani a korábbiaktól. Marks amellet érvel, hogy az üzletnek szüksége van az információkra, viszont a tranzakciós költségek megnehezítik az információkhoz való hozzájutást. Ezzel szemben az internet és az infokommunikációs technológiák gyakorlatilag lehetővé tették, hogy minden információt elérjünk, kvázi ingyen. Így a reláció megfordult. Ma már nem az a probléma, hogy nincs kellő információnk vagy, hogy magasak a tranzakciós költségek, hanem éppen az, hogy túl sok az információ, így nem tudjuk, hogy mire kell figyelni. Ezért emelkedik fel Tirole (2020) szerint a figyelem gazdaságtana. Ma az információk özönében azt kell megtalálnunk, hogy mi az az információ, ami lényeges. Ez pedig új gazdaság szervezést igényel, amelyet érdemes elválasztanunk a korábbi megoldásoktól.

A harmadik kritikám azt firtatja, hogy tényleg a kapitalizmus fogalom a legjobb, amelyet össze tudunk kötni az információs nexusal. Maga a szerző is belátja könyve végén, hogy a kapitalizmus nem a legszerencsésebb kifejezés, hiszen ezzel kapcsolatban számos tévhit él a fejünkben. Sőt fel is veti, hogy az „informatizmus” inkább összhangban lenne érvelése szellemiségével, ugyanakkor mégis a kapitalizmus mellett dönt. Függetleníti magát tehát a kapitalizmustól etimológiailag elválaszthatatlan tőke fogalomtól és azt az információs nexusal azonosítja. Ezzel a szerző belátja, hogy ő maga is í ahogy a kapitalizmus fogalom 20. századi használói – egy narratívát épít a kapitalizmussal kapcsolatban a mostani információs társadalmaink perspektívájából. A kérdés leginkább az, hogy hasznos-e ez a narratíva számunkra? Ha a kontinuitásokat akarjuk hangsúlyozni, illetve azt, hogy mi az, ami Kínától megkülönbözteti az Egyesült Államokat, felállítva ezzel egy új hidegháborús logika körvonalait, akkor hasznos lehet. Ha viszont azt akarjuk érzékeltetni, hogy fordulóponton vagyunk, a korlátlan információ özöne és a mesterséges intelligencia kora új gazdaság szervezést igényel, a globális problémáink megoldásában a hidegháborús keretrendszer helyett globális kormányzás szükséges, akkor kevésbé hasznos a kísérlet.

Ehhez kapcsolódik a negyedik kritikám, miszerint Marks a fejlődés mozgatórugójának a vállalkozások információ éhségét tartja, amelyet az emberi társadalmaink általános állapotának feltételez. Szerinte ebben szintugrás történt az információs nexus, így a kapitalizmus létrejöttével. Marks elismeri, hogy ez a könyörtelen információ éhség elvezetett a környezetünk kizsákmányolásához, vagyis a klímaválsághoz. Ha ez igaz, akkor valójában az információ éhség a kizsákmányolás forrása, s ugyanúgy okozhatja a munkaerő elnyomását is. Ebből a perspektívából nézve a fejlődés nem lehet önmagában az információs nexus erősítése. A fejlődés iránya korunkban éppen a kizsákmányolás felszámolását jelentené, amely igényli az ilyen jellegű információs nexus meghaladását. Hiszen mit ér a hatékony információgyűjtés és feldolgozás, ha kizsákmányolás az alapja? Beérhetjük-e a hatékonysággal, igazságosság nélkül? A szerző annyira fókuszál az információgyűjtés hatékonyságára, hogy teljesen elfelejtkezik az igazságosság szempontjairól. Ezért nem veszi észre azt a transzformációt, amely a 20. században a jóléti állam felemelkedésével elindult, s melynek célja a kizsákmányolás felszámolása és az igazságosság és a hatékonyság összekapcsolása. Ennek új szintre emelése jelentheti ma a valódi fejlődést.

Konklúzió

Steven G. Marks könyve izgalmas olvasmány, amely számos történelmi tény új perspektívába helyez, és gondolkodásra készíti az Olvasót. Fontos hozzájárulás korunk kapitalizmus vitájához, még akkor is, ha meg vannak a maga korlátai. Amit mindenképpen meg kell tanulnunk tőle, hogy milyen fontos szerepe volt Európa felemelkedésében az információk gyűjtését és feldolgozását szolgáló technológiai és szervezeti újításoknak, illetve az állam hiteles információkat támogató magatartásának. Azt is érdemes látnunk, hogy a jelenlegi digitális forradalom körülményeiben az ESG vagy a vállalati compliance elterjedése éppen ennek az információs nexusnak egy új szintre lépését jelenti. Abba a hibába viszont nem szabad esnünk, hogy nem látjuk miben más a mi korunk az itáliai reneszánsz információs forradalmától, mert akkor képtelenek leszünk felismerni az új kihívásokat és vakok leszünk arra, hogy megértsük a fejlődés valódi jelentését.

Ettől függetlenül ajánlom a könyvet azok számára, akik kíváncsiak egy mítoszromboló érvelésre a kapitalizmus történetével kapcsolatban!

Csontos Tamás Tibor

Források

Jacobs, M., & Mazzucato, M. (Eds.). (2016). *Rethinking capitalism: Economics and policy for sustainable and inclusive growth*. John Wiley & Sons.

Kornai, J. (2016). Még egyszer a "rendszerparadigmáról". Tisztázás és kiegészítések a posztoszocialista régió tapasztalatainak fényében. *Közgazdasági Szemle*, 63(10), 1074-1119.

Marks, S. G. (2016). *The information nexus: global capitalism from the Renaissance to the present*. Cambridge University Press.

Newport, F. (2018). *Democrats More Positive About Socialism Than Capitalism*. Gallup. URL: <https://news.gallup.com/poll/240725/democrats-positive-socialism-capitalism.aspx> Letöltés ideje: 2023.06.08.

Piketty, T. (2015). *A tőke a 21. században*. Kossuth Kiadó.

Piketty, T. (2021). *Time for socialism: Dispatches from a world on fire, 2016-2021*. Yale University Press.

Polányi, K. (2004). *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág.

Streeck, W. (2016). *A kapitalizmus vége*. Holnap Kiadó, Budapest.